
VITA

TÁRSADALOM ÉS BOSZORKÁNYPER

— *laikusan és türelmetlenül egy szakvitáról* —

VARGA ZOLTÁN

Nem véletlenül jelzem laikusságomat mindjárt az alcímbe, mintegy előljáróban. Mivel nem tagadom, hogy ezekben a pillanatokban is tündököm még, belevágjak-e. Mármost a hozzászólásba Baráth Árpád és Hódi Sándor vitájához, amely Hódi Magatartásformák és társadalmi viszonyok című könyve kapcsán bontakozott ki a Híd oldalain. Mert hát csakugyan, nem lenne-e jobb hallgatnom inkább. Figyelembe véve, hogy előttem a lélektan két avatott szakembere szakszinten polemizált egymással, illetőleg az egyik válaszolt a másiknak, felelt a könyvét ért bírálatra. Amely könyv egyébként — s éppen azért merem ezt ideírni, mivel bírálatában Baráth felteszi a kérdést, kinek is íródott ez a könyv valójában — akár „nekem” is íródhatott. Ugymint a tudományok iránt érdeklődő laikusok egyikének, olyan valakinek tehát, aki, ha nem is szakszinten, de bizonyos fokú tájékozottsággal mégiscsak rendelkezik a pszichológia területén is. Annyival feltétlenül, hogy a „neopozitívista” és „humanista” pszichológia itt kibontakozó összecsapásában úgy-ahogy eligazodni legyen képes, s hogy ez a (vélt?) orientálódási képesség akaratlanul is állásfoglalásra is késztesse. Nem „igazságosztóként” természetesen, hanem önmaga számára vetve föl bizonyos kérdéseket, amúgy tündököve, „esszészinten” hogyha úgy tetszik, akár még bizonyos türelmetlen indulatoknak is hangot adva. Na meg némileg azon is felbátorodva, hogy a kérdéses szakvita nem egy szakfolyóirat oldalain folyik, s eképpen valamit a nem szakember számára is mondanía kell. Azt pedig, hogy mond, végső fokon csakis olyképpen bizonyíthatja, hogy ki-váltja a nem szakember reagálását.

*

Márpedig mond, még hozzá igen izgalmasan. Akár pusztán a „boszorkányper” miatt is, amely kifejezés Baráth Árpád jóvoltából vált mondhatni kulcsszavává a polémiának. Akkor is, ha bizonyos értelemben fél-

reértésből lett azzá. Vagy éppen azért — mivel alighanem éppen e félreértésből fakadóan látszik a pszichológia tudományán belüli két irányzat közötti különbséget és meg nem értést szinte ékesen szimbolizálni. Legfőképpen a társadalomhoz vagy inkább az annak nevében szóló és cselekvő hatalomhoz való viszonyulást tükrözve.

Legalábbis ami engem illet, bármiképpen nézzem is, nehezen tudok szabadulni attól a benyomástól, hogy a „boszorkányper” Baráth nem egészen pontos szóhasználata, árnyalattévesztése folytán került a szövegbe, mivel a „perlekedés” vagy netán a „szélmalomharc” talán sokkal inkább megfelelt volna. Ám hogy melyik is jobban a kettő közül, őszintén szólva itt magam is bizonytalan vagyok — lévén a „perlekedés” az ártatlanságig enyhe, a „szélmalomharc” viszont talán túlságosan is reménytelenséget kifejező, noha tiszteletreméltóan csengő. Ám bármelyikkel jellemezte volna is Baráth azt, amit Hódi könyvében (számomra mellesleg rendkívül rokonszenves módon) tesz, alighanem sokkal inkább telibe talál. Főleg pedig nem könnyíti meg Hódi dolgát ennyire, sportnyelven szólva szinte „ziccerc” kínálva a számára, amiért is mi sem természetesebb, mint hogy Hódi a boszorkányper „vádja” ellen védekezve, igencsak találóan mutat rá, hogy pert, különösképpen pedig boszorkánypert indítani elsősorban a társadalomnak, s méginkább az államhatalomnak állhat módjában, sőt nem mulasztja el arra sem utalni, hogy Baráth túlságosan is egyenlőségi jelet tesz az állam és a társadalom fogalma közé. Vagyis Hódi indokoltan pontosít itt végeredményben.

Mégis, személyes beállítottságomból fakadó megítélésem szerint, bizonyos értelemben szükségtelenül. Vagyis, ha már per, hát legyen per, akár még boszorkányper is, azaz, miért ne vállaljuk a „boszorkányper elleni boszorkánypert”, vagy ha azt nem, hát a perlekedést vagy a szélmalomharcot. Így papíron, ártalmatlan tünődésként akár még a társadalom ellenében is. Nem egy bizonyos társadalom, valamely társadalmi rendszer, hanem „csupán” a mindenkori társadalom ellenében — mindössze arra próbálva meg, túlzásaink ellenére is szerényen, rámutatni, hogy a „boszorkányper-szindróma”, a boszorkányperek rendezésére való készség, hajlam, olyasvalami, ami eddig mindig velejárója volt az emberi együttélésnek. Amennyiben tehát nem riadunk vissza a nagy szavaktól, úgy is mondhatnánk, hogy kétségbeejtő sajátossága a mindenkori társadalomnak.

Másképpen szólva embertelen kísérőjelensége annak, ami *emberi*. Vagy akár „emberséges” is. Így, igen, idézőjelben, amit Baráthnak az az észrevétele indokol itt elsősorban, miszerint Hódi művében „egy képzelt társadalomról igyekszik lehántani emberségét”, ám ennek kapcsán sietek mindjárt hozzátenni, hogy nem e társadalom „képzeltségének” tagadásában kívánok Hódinak (meggyőződéseim szerint feleslegesen) segíteni. Még kevésbé pedig tagadni a mindenkori társadalom bizonyos emberségét, ami természetesen mindig is létezett hiszen nélküle nem lehetett volna

(nem lehetne) élni benne. Illetve, ha nem létezett, ha elégtelennek bizonyult, ha túl kevesek számára volt érezhető csak ez az emberség, az ilyen társadalom óhatatlanul mindig felbomlott, szétrobbant, s újrászerveződött — végtére is ezeket a jelenségeket nevezzük forradalomnak. Am ezt a minimális, mindössze a fennmaradáshoz elégséges emberséget aligha szükséges „lehántani” a társadalomról, „lehámlik” az róla magától is, úgyhogy az itt, legalábbis vizsgálódásunk szempontjából közelítve hozzá, bizvást zárójelbe tehetjük. Vagyis jobb, ha inkább azt mondjuk el róla, hogy ez a fajta emberség, alighanem éppen egy bizonyos embertelenség által létezett-létezik csak, annak árán, ami nagyon is a boszorkányperkérdéssel, vagy inkább az úgynevezett bűnbak-jelenséggel áll összefüggésben. Azzal ami nemcsak „állam-előttinek” tetszik, hanem „ember-előttinek” is, mivel egészen az állati múltba is visszanyúlik, a még nem emberi vagy alig emberi hordákig, a társadalom előtti társas képződményekig. A hordák ösztönös idegenségéig minden „másságtól”, méghozzá túl a betegek, legyengültek, torzak elpusztításának önvédelmi szempontból fontosnak is mondható jelenségén is. Mivel a horda nemcsak a valóságos veszélyt érzékeli, hanem minden különbözőségben veszélyt lát, pl. a feketék a közéjük tévedt fehérben, illetve a fehérek a feketében. Vagyis a horda a hordaszellemnek megfelelően viselkedik, mert hát erről van itt szó, a hordaszellemről, arról ami a hordában alakult ki, mint annak elkerülhetetlen velejárója, ám aztán tovább élt az állami létet megelőző, némi morgani—engelsi romantikával ma is gyakran „valóságos közösségnek” mondott törzsi-nemzetiségi társadalomban. Sőt, erről szólva akár azt is mondhatnánk, hogy ennek a jelenségnek az ellentmondásai valójában ekkor is mutatkoztak meg először, vagyis akkor, amikor a közösség már viszonylag magasabb fejlett értelmű és így egyben differenciáltabb egyedekből-egyénekből állt, úgyhogy ez a hatásában homogenizáló hordaszellem többé már nem csupán bizonyos testinek-fizikainak mondható tulajdonságok ellen irányult, hanem egyes szellemnek tekinthető adottságok, illetve a belőlük fakadó magatartásformák ellen is — olyanok ellen is tehát, amelyek az illető közösségre nézve, amennyiben az ezt a bennük rejlő lehetőséget képes lett volna felismerni, hasznosak is lehettek volna. Vagyis a közösség a maga szokásokat és normákat merevítő szabályozó rendszerével alighanem már ekkor is (!) nem csupán a sorból „oldalt kilógókra” sújtott le, hanem a túlságosan előrefutókra is, az átlagnál racionálisabban és divergensbben gondolkodni tudókra, tehát a többségnél kreatívabbak egy részére is. Vagyis főleg azokra, akik a mindenkori lehetőségektől függően elsősorban magukat a dolgokat nézték, s nem egymás arcát fürkészve igyekeztek kideríteni, mi is a többiek véleménye a dolgokról. Vagy éppen a rangban élenjáróké, a dolgokról véleményt mondani hivatottaké. Mert persze erről is szó van, na meg arról is, hogy ez a bizonyos hordaszellem akkor hozhatta csak létre a szó igazi értelmében vett boszorkánypereket, amikor már, hála a közben

színrelépő „pásztoroknak”, „nyájszellemmé” lett. Nevezetesen az osztálytársadalom, az állam, illetve a törvényhozás és az igazságszolgáltatás kialakulása után, ám mindennek születésével szinte egyidejűleg. Kétségtelenül a társadalom fölé emelkedett elidegenült hatalom jóvoltából, de aligha függetlenül a továbbra is ható, sőt most már irányítható hordaszellemtől. Mert hát a boszorkányperek hamis vádjait, ahhoz, hogy a megtervezett ítéleteket meg lehessen hozni és végrehajtani, el is kellett hinnie valakinek, még az ítéletet hozókon kívül is — mert persze azt azok sokszor maguk is hitték. Ami egyébként aligha mentség, vagy mégis az, hát aligha ok arra, hogy ne perlekedjünk ellene akár „visszamenő hatállyal” is, ne folytassunk ellene jobb híján szélmalomharcot.

Annál is inkább, mivel az áldozatok, az érvényes normák határait kijelölni hivatott bűnbakok közt megint csak a kiválóbbak, a többségnél autonómabb módon gondolkodni tudók is megtalálhatók voltak.

Legalábbis jómagam, mint érdeklődő és tájékozódni kívánó laikus, így tudom ezt. S nem is csak Hóditól vagy Szász Tamástól, akinek számomra is sokban szélsőségesnek tűnő szemléletére egyik könyvről szólva a magam szerény eszközeivel különben meg is próbáltam rámutatni, hanem egyéb forrásokból is. Ám ha azok a bizonyos Baráth által emlegetett „segítői stratégiát” túlnyomórészt netán mégsem ilyen, személyiséget beszűkítő módszerekből állnának, úgy engem erről mindenképpen a „neopozitivista” pszichológiai, illetve pszichiátriai irányzat képviselőinek kellene meggyőzniük. Mindenekelőtt arról, hogy nem a „megváltoztathatatlanba” való belenyugvást szolgálják. „Orwellt” hogyha úgy tetszik.

*

Mert ezzel már el is érkeztünk Hódi állítólagos Orwell-démonaihoz. Illetve ahhoz, hogy Baráth Árpád Orwell 1984. c. regényére utalva voltaképpen Hódi társadalommal szembeni „boszorkánypereinek” indokoltságát igyekszik kétségbevonni, mintha csak az valamilyen nem valóságos, képzelt démonvilág ellen folya tulajdonképpen. Ami természetesen szempont kérdése, ám ha már így vélekedik, bennem nyomban az merül föl, hogy Aldous Huxley Szép új világára célozva, ugyanilyen joggal „Huxley-démonokat” is emlegethetne. Tekintve, hogy Orwell regénye mindenekelőtt azt veszi célba, amit „sztálinizmusként” ismerünk, ennek, vagyis a legdurvább eszközökkel élő totalitarizmusnak a mitikussá növelt, anti-utópisztikus szatírája tulajdonképpen. Ellentétben Huxley regényével, amelyben kifinomultabb tudományosabb, a boldogított áldozatok részéről szinte észre sem vett módszerekkel, azaz nagyon is a „gyógytársadalmat” végletes és karikírozó formában előrevetítő világgal találkozhatunk. Valójában azonban, világunk egészére tekintve, alighanem oda kell kilyukadnunk, hogy korunkat ez a két nevezetes anti-utópia együtt jellemzi csak igazán. Vagyis földgolyónk egyes térségeire

az egyiket, másokra a másikat érezzük inkább vonatkozóknak — azzal a megszorítással vagy inkább reménnyel talán, hogy a legdurvább vagyis az orwelli módszerek valamennyire már meghaladtaknak is látszanak, ellentétben a Huxley-féléekkel. Mellesleg nem tudom, megkönnyebbülést érezzünk-e efelett, vagy pedig az eszközök kifinomulása miatt szorongjunk inkább. Kafka hőseihez hasonlóan, akikben, noha a Kafka-művekben nem találunk kifejezett állam-modelleket, voltaképpen az ilyen világok kiváltotta szorongás fejeződik ki. Azé a világé végeredményben, amelyet Baráth úgy jellemez, mint a „Weber-féle katonai-bürokratikus államtársadalom képzelt működési szintjét”, amivel mintha csak a fenti irodalmi alkotások valóságalapját vonná kétségbe. Illetve ábrázolászökeik (természetesen áttételesen értelmezett) hitelességét. Némileg pedig az irodalom hitelességét, mint olyat, általában is.

Mert alighanem erről is szó van.

Arról amiről Baráth szövegének egy részlete mintha tünetszerűen árulkodna. „Mert a pszichológia nyilván nem arra való, mint ahogy bármely más tudomány sem, hogy az irodalom és művészet jogos formáit helyettesítse” — írja ugyanis Baráth, félreérthetetlenül arra utalva, hogy ami „jogos” az irodalomban és a művészetben, nem lehet jogos a tudományban. Vagyis, sommásan szólva, más a tudomány és más a művészet. Ami lényegét tekintve ugyan vitathatatlan — mégis fennakadásra készítet.

Mert hogy miben is rejlik ez a „másság” tulajdonképpen, azt lenne jó valahogyan tisztázni. Még akár annak ellenére is, hogy a szociológia mellett alighanem éppen a pszichológia mondható annak a tudománynak, amely a leginkább egybefonódott az irodalommal. Annyira, hogy ez a kettő, a szociológia és a pszichológia, nem csupán ősenek tekintheti sok vonatkozásban az irodalmat, de még napjainkban sem szüntek meg kölcsönhatásban lenni az irodalommal. Lévéen tárgyuk azonos. Mármost az ember, pontosabban az emberi kapcsolatok és az ember belső világa. Amelyet illetőleg a szociológia és a pszichológia felosztotta egymás közt ezt a tárgyat, felosztotta ugyan, de olyképpen, hogy, ez a felosztás, éppen az ember társadalmi mivoltából fakadóan ma is problematikus, inkább csak vitatható „demarkációs vonalakat” jelölő, semmint határokat, lévéen telve átfedésekkel. Ez azonban itt most mellékes. Fontosabb, hogy a tudomány módszerei (tehát a szociológia és a pszichológia módszerei is) és az irodalom megközelítési módjai merőben eltérőek. Mindenekelőtt azért, — s ezt emlékeztetésképpen jegyzem meg csupán — mert az irodalom voltaképpen ábrázolja tárgyát, az embert s az ember alkotta világot (mellesleg ábrázolja a természetet is), tőle telhetőleg közvetlen valóságában és teljes bonyolultságában megragadva, sokszor a tudományhoz hasonlóan objektivitásra törekedve, máskor ellenben tudatos és szándékolt szubjektivitással: véleményt formálva róla, nézeteket kifejtve, állítva vagy tagadva, olykor meg éppen „kísérletezve” tárgyával — emberrel és társadalommal. Fiktív módon, a valóság valamely momen-

tumának szándékosan egyoldalú kiemelésével, képzelt, irreális és irracionális elemek hozzáadásával, s más nagyon is létezők mellőzésével, valamely ebből adódó helyzet logikájának *ad absurdum* vitelével, amúgy „mi lenne, ha” alapon. S ez a kísérletezés, ha nem is azonos a tudományos kísérletezéssel, valamiképpen mégis rokona annak. Vagy, inkább pótléka, éppen mert a tudomány, bizonyos határokon túl, mégsem kísérletezhet „szabadon” az emberrel, illetve ha megteheti, mint ahogy már volt példa erre, azaz „itt-ott” van is — hát ez ismét csak egy ok Orwell-démonok idézésére. És természetesen nem teheti meg a tudomány, hogy kutatásai során engedjen a mitikus és misztikus, a szimbolikus vagy allegorikus gondolkodás csábításának, ellenben megteheti sőt meg is kell tennie, hogy, amennyiben ez e téren egyáltalán lehetséges, egzakt módon közelítsen tárgyához, statisztikai és matematikai eszközökkel is vizsgálja azt: a pszichológia és szociológia esetében az embert s az emberi társadalmat. Ebben is rejlik „mássága”, itt is kell elhatárolnia magát az irodalomtól.

Ez az elhatárolás azonban semmiképp sem lehet azonos azzal az irodalommal többé-kevésbé kedves szórakoz(tat)ásnak felfogó szemlélettel, amit Baráth soraiból érzek kicsendülni valahogy — legkevésbé sem vélve azt, hogy belőlük kiindulva egyben mindjárt Baráth irodalmi ismereteit vagy irodalomértését is felmérhetem. Amiért is úgy tetszik, sokkal inkább egyfajta „kötelezően előkelő” szakmai elzárkózásról van itt szó, a pozitivista szemlélet valamilyen hagyományáról, ami mögött, s ezt egy pszichológusnak nehéz lenne tagadnia, nyilvánvalóan az irodalom nyugtalanító és rakoncátlan kérdésfeltevéseitől való félelem is ott rejlik. Lehetséges, hogy a tudomány „tisztasága” szempontjából valamennyire indokoltan is. Am itt valahogy mégiscsak az az érdekes, hogy valahányszor a tudomány valamelyik igazán kiemelkedő művelőjét olvasom, lépten-nyomon komoly irodalmi műveltségre és mélységes irodalomértésre bukkanok, még hozzá nem is csak Freudnál, aki amellet, hogy mérhetetlenül távol áll a pozitivista pszichológiától, lehet talán „túl irodalmi” is, hanem a biológus Szent-Györgyi Albertnél éppúgy, mint a fizikus Heisenbergnél. S ez mintha mégiscsak az említett elzárkozás ellen szólna. Mi több, arra vall, hogy a tudomány legnagyobbjai alighanem éppen irodalmi jártasságuknak, irodalomtól való átitatottságuknak és inspiráltságuknak is köszönhetik kutatói fantáziájukat, nem utolsó sorban elméletalkotó képességüket — azt, hogy képesek olyan kérdéseket feltenni természetnek vagy társadalomnak, amelyekre megfelelő választ is kapnak. Éppen ezért az irodalom rejtett úton is hatott gondolkodásukra, elméleti érzékenységükre, kreativitásukra, s eképpen váltak képessé egymástól rendkívül távol álló fogalmak összekapcsolására is, mint ahogy ugyanezért fejlődött ki bennük minden dolgok viszonylagossága felismerésének készsége is. Valami amit „relativitástudatnak” is nevezhetnénk, s aminek híján lehetetlen megérteni a minden dolog mértéke az ember egyedül ér-

vényes abszolútumát. És aminek híján mindaz, amit, nem biztos, hogy a legtalálóbban az emberi elidegenülés problematikájának nevezünk, menthetetlenül elveszíti realitását, látszólag a valóság fölött lebegő démon-vagy fantomvilág lesz.

Ez pedig, attól tartok, azért hordoz magában nehezen túlértékelhető veszélyt, mert enélkül a relativitástudat nélkül a szigorúan tárgyánál maradó szaktudós minden működési területén kívül eső szférában szükségképpen a közgondolkodás sémái szerint orientálódik, a hatalommal való kapcsolatában pedig vagy deklaratív értékeket vagy napi politikai aktualitásokat abszolutizál vagy a saját tudományát csak, minden mást a hatalmi apparátus hivatalból kirendelt integrálóinak engedve át. Csak bizonyos, szorosán összetartozó dolgokat tudó emberként a valójában semmit sem tudónak, a bürokratának. „Technikusként”, „specialistaként” mint annak leghűbb szövetségese.

Íme tehát még egy ok az Orwell-démonoktól való rettegésre. Nem kevésbé pedig a „boszorkányperre”.

*

Ennyit Hódi, illetve a szociológiai fogantatású humanista pszichológia védelmében — függetlenül attól, mennyire szorul az éppen az én laikus védelmemre.

Egy dologban viszont mindenképpen arra hajlok, hogy Barátnak adjak igazat inkább. Nevezetesen azzal az észrevételével kapcsolatban, miszerint Hódi a pszichológiából „nagy sürgősen megpróbálja kirekeszteni a biológiára/örökléstanra vonatkozó téziseket, próbálkozásokat”, s hogy „egy »kultur-tiszta« pszichológiát igyekszik művelni” stb. — vagyis némileg mintha csakugyan igyekezne nem tudomást venni arról, hogy az ember nemcsak társadalmi lény, hanem biológiai is, sőt, mivel előbb volt biológiai s azután vált csak társadalmi lényé, végső fokon priméren az. Ez a szemlélet azonban semmiképp sem Hódira jellemző egyedül, hanem sokban a humanista pszichológia egészére is, aminek viszont nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a személyiség formálódásának okait elsősorban a társadalmi körülményekben kereső (s azokat nagyon sok vonatkozásban meg is találó) humanista pszichológia már egy korábban, mondhatni „őseredetileg” létező biológiai szemlélet ellenében jött létre, méghozzá nem is csak tudományos értelemben vett biológiai látásmód ellenében hanem egy azt is befolyásoló mindig is létezett előítéletrendszer ellenében is. Nem beszélve arról, hogy a személyiség biológiai/genetikai meghatározóinak emlegetése mindig annak veszélyét rejt magában, hogy azok, mintegy visszahódítva elvesztett pozícióikat, kiszorítják a társadalmi meghatározókat a tudatunkból, vagy éppen, akaratlan vagy szándékos közreműködők jóvoltából, társadalmi igazságtalanságok igazolására szolgálnak. Csakhogy ez, bármennyire jogos legyen is egy

ilyen félelem, éppen mert ideológia rejlik mögötte (és hát egy pozitív ideológia is ideológia), inkább csak ennek a humanista aggodalomnak a megértésére és tiszteletére késztet. Arra viszont már kevésbé, hogy emiatt a biológiai tényezők alábecsülését vagy zárójelbe tételeit indokoltnak érezzem. Éppen mert, ami a humanista pszichológia céljait illeti, azokkal mélységesen egyetértek (ideértve a szememben itt pozitív előjelet kapó „boszorkánypert” is), úgyhogy éppen a humanista pszichológiát féltve tartok attól, hogy ehhez a sokban ideológiai természetű félelemhez ragaszkodva, a beigazolódottan biológiai személyiségmeghatározókat is átengedi — jobb szó híján szólva a sötét erőknek.

Mert úgy hiszem, a tudomány, a kérdés roppant bonyolultsága ellenére se mondhat le arról, hogy a társadalmi meghatározó rétegén áttörve lehatoljon egészen a biológiai meghatározókig, és hát bármi derüljön is ki végül az emberről, elsősorban alighanem az állatkísérleteknek, etológiai megfigyeléseknek és az agy kutatásnak köszönhetően, ami kiderült, önmagában véve sem jó, sem rossz, értéke mindenképpen attól függ, amire felhasználják. És ennek kapcsán talán még annak reménye is joggal merül föl bennem, hogy hátha éppen a biológiai és szociológiai fogantatású pszichológia lassanként kialakulni látszó szintézise rejti magában annak a komplex emberszemléletnek a lehetőségét, ami új távlatokat is hozhat. Úgy is mondhatnánk, az emberi természet meghatározása szempontjából — amely kifejezéstől talán mégsem kellene megijednünk, bármennyire konzervatív célzattal használták is a múltban, hanem azt kellene érteni alatta, ami a társadalmi-történelmi körülmények változása ellenére is változatlan az emberben — talán mert még a társadalmi értelemben vett ember létrejötté előtti korból veszi eredetét, ember előtti. Mert úgy tetszik, éppen az így értelmezett emberi természet minél behatóbb megismerése esetén érthetnénk meg igazán, mi való az embernek, egyedül így remélhető a társadalom emberszabásúvá tétele, emberibb világ megalakítása.

Vagy talán naiv vagyok? Könnyen meglehet, hogy álmodozó is. Ám ha már megpróbáltam kiállni a „szélmalomharc” mellett, amiről kiderülhet még, hogy mégsem az, miért ne állhatnék ki az álmodozás joga mellett is. Annál is inkább, mivel, annyi más ember-definíció mellett, az embert akár álmodozó lényként is meghatározhatjuk. „Türelmetlen álmodozóként” is, ha úgy akarjuk.